

УДК 833.3-3(09)

Тетяна Дзядевич
(Київ)

ВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ТИПУ ДО СТЕРЕОТИПУ (“Две русские народности” Миколи Костомарова і “Хмари” Івана Нечуя-Левицького)

В епоху романтизму в українській культурі починається поглиблене зацікавлення історією, етнографією, духовною спадщиною предків. Під впливом німецької ідеалістичної філософії починає зароджуватись філософія української національної ідеї. В літературі, найвагомійшому чиннику тогочасної культури, починає складатися український національний тип, якщо під типом розуміти “образ-персонаж, який концентрує в собі риси характеру, спосіб мислення, світоглядні орієнтації, залишаючись яскраво індивідуальним, неповторним...”¹

Особливу роль у створенні українського національного типу відіграли Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров. У творах цих авторів особливо яскраво викристалізувався національний образ українця, дух українського народу.

В цей же період починає зароджуватись націотворчий дискурс і в науці. Вчені й письменники почувають нагальну потребу протистояти асимілятивній політиці Російської імперії. Потрібно було виводити народ з тієї культурної кризи, в яку він потрапив, втративши свою державність. Однією з перших науково-критичних праць, спрямованих на пробудження національної свідомості, формування наукових уявлень про український та російський народи, виокремлення відмінностей у їхніх національних характерах та світобаченні стала стаття Миколи Костомарова “Две русские народности”, опублікована в третьому номері журналу “Основа” за 1861 рік.

Це була унікальна народознавча праця, в якій на підставі історичних, етнографічних, психологічних даних визначалися типологічні риси російського та українського народів, розкривалися історично сформовані риси національних характерів, їхні відмінності, обумовлені специфікою історичного розвитку. Зіставляючи два народи, вчений намагався виділити національно-самобутнє, домінантне для кожного народу в системі його історично обумовлених поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, побуту, звичаїв.

Отже, Микола Костомаров, як йому видається, об'єктивно і науково описує два національні типи слов'ян, не акцентуючи уваги на тих рисах, які можна було б назвати негативними або

позитивними з точки зору рівня “життєвської філософії”. Водночас визнаючи певні риси двох національних типів, Костомаров, на нашу думку, створює ґрунт для виникнення “паразитичного” дискурсу стереотипізації в зображенні й відтворенні національних рис українців та росіян.

Іван Дзюба дає таке визначення поняттю стереотипа: “Під стереотипом я... розумію застигле уявлення, яке не встигає за динамікою реальних процесів, а отож і втрачає адекватність їм. Стереотип містить інформацію про явище, але ту, що є — або з часом стала — неповною чи спотвореною”.²

Поява стереотипу в літературі дуже тісно пов'язана з процесом автоматизації, коли в процесі художнього відтворення форма втрачає свою новизну, “придається”, її сприйняття стає механічним.

Українська реалістична проза перебуває у величезній залежності від здобутків романтизму, і ця залежність далеко не завжди йде їй на користь. В цій роботі ми хотіли б розглянути повість Івана Нечуя-Левицького “Хмари” у взаємозв'язку з працею Миколи Костомарова “Две русские народности” з точки зору переходу від національних типів, які визначив Костомаров, до національних стереотипів, які Нечуй-Левицький використав у своїй повісті.

Творча історія повісті “Хмари” заплутана й за браком матеріалу не до кінця з'ясована. Початок роботи І. С. Нечуя-Левицького над твором орієнтовно відносять до початку 70-х років. Довгий час письменник не афішував своєї літературної праці в зв'язку з заборонаю української мови. Він згадував у своєму “Життєписі”: “...почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зі мною на одній квартирі; не знав батько...”³ Автограф повного тексту “Хмар” не зберігся. До нас дійшов лише чорновий рукопис кількох розділів із другої частини, датований “1871-го року 24-го мая. Седлець”, та рукопис трьох останніх розділів, дописаних автором пізніше. На обкладинці рукопису назва “Чорні хмари”, яка у прижиттєвих виданнях не повторювалася.⁴

Точної згадки про те, що Нечуй-Левицький при написанні твору орієнтувався на працю Костомарова немає, але йдеться не про пряме наслідування, а про використання вже створеної структури. Крім того, взявши до уваги той факт, що в самому творі неодноразово згадується ім'я Костомарова, цілком імовірно, що під час роботи над твором письменник орієнтувався на цю статтю.

Особливо цікавою з точки зору використання національних кліше є перша частина повісті, в якій автор розповідає про молодість Степана Воздвиженського та Василя Дашковича. Один уособлював всі вади російської нації, другий — всі достоїнства українства.

Обстоючи те, що українці є зовсім окремим народом, а не частиною російської нації, Костомаров починає з зовнішності. Він пише: “Внешние отличия найти не трудно. Стоит поставить изображения Великороссиянина и Южнорусса рядом в их костюме, с их поступью, с их наружным видом; потом описать образ домашней жизни того и другого, их домашние обычаи, обряды, предметы хозяйства, наконец изложить сущность их наречия. Но всё это будет выражением того, что скрывается в глубине души; последнее служит источником явленного внешним миром”.⁵

Таким самим шляхом іде й Нечуй-Левицький, різко протиставляючи зовнішність українця й росіянина й неодноразово акцентуючи на ній увагу читача: “Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високими і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими, ясними очима. ... Його погляд, виявляючий розум і тям, був твердий, спокійний. Рідко траплялось бачити таке лице, де одразу можна було б примітити думи, й розум, і завзятість”.⁶

Натомість Воздвиженського автор характеризує зовсім інакше. Спочатку ми дізнаємось, що в нього “...ручиська, ножиська, плечища... Аж страшно дивитись!”, потім з'ясовується, що “Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата”,⁷ натомість “українець (Дашкович — Т. Д.), гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав”. Щодо побуту, то й з цим у бідного Воздвиженського не склалося. В одній кімнаті разом жили українець, болгарин, серб, грек, архангелець, родом аж із Лапландії і туляк (Воздвиженський); до останніх двох автор просто нещадний у своїй характеристиці: “В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і лапландець, здається, і не розуміли, що то таке чистота. В Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку куди траплялось, висовував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його ва-

лялось усе: книжки й папір вкупі з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою”.⁸

Даючи характеристику двом народам, Костомаров наголошує на тому, що українці були набагато терпимішими до інших народів, як до одновірців, так і до тих, хто сповідував іншу віру, на відміну від росіян, котрі: “...считали себя единственным избранным народом в вере, и даже не вполне были расположены к единоверным народам — к Грекам и Малороссиянам. Чуть только что-нибудь было не сходно с их народностью, то заслуживало презренья, считалось ересью”.⁹

Просто варварську нетерпимість до прояву національного демонструє Воздвиженський, спалюючи збірник українських пісень, що йому показав Дашкович: “Воздвиженський взяв у руки збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було знати, що йому українське слово в книжках, в літературі дуже й дуже не подобалось! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням,— промовив Воздвиженський.

Його широке й пліскувате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби. Другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листки огняним дощем”.¹⁰

Зовсім інакше поводять себе свідомі українці Дашкович і молодий Радюк. В бурсі, а потім в університеті Святого Володимира завжди було багато студентів різних національностей, і всі вони знаходили спільну мову. Ми вже згадували про те, що в одній кімнаті з Дашковичем жили представники п'яти національностей, і не завдавали вони один одному клопоту, хіба що окрім Воздвиженського і лапландця з їхньою надмірною любов'ю до провітрювання кімнати, від чого потерпали всі інші, й нелюбов'ю до акуратності. Дашкович, коли став професором, залюбки приймав у своєму гостинному домі студентів різного національного походження, вони почували себе в його домі досить вільно. Радюкові ж доводилось вчитися з цими студентами, й автор жодного разу не висловив від імені свого героя незадоволення тим, що разом із ним вчать іншомовні студенти.

В зв'язку з цим, можна звернутися до Миколи Костомарова, який писав: “В южнорусском племени этого (нетерпимости — Т. Д.) не было. Издавна Киев, а потом Владимир-Волынский, были сборным пунктом местопребывания иноземцев разных вер и племён. Южноруссы с незапамятных времён привыкли слышать у себя чуждую речь и не дичиться людей с другим обличем и другими наклонностями.

Этот дух терпимости, отсутствие национального высокомерия, перешёл в последствии в

характер казачества и остался в народе до сих пор”.¹¹

Особливу увагу потрібно звернути на духовну, релігійну сторону життя двох народів, а в нашому випадку — на характер релігійності Дашковича і Воздвиженського, але для початку звернемось до статті Костомарова як до вихідного пункту.

Костомаров зазначає: “...наблюдая над великорусским народом во всех слоях общества, мы встретим нередко людей истинно христианской нравственности, которых религиозность обращена к практическому осуществлению христианского добра, но в них мало внутреннего благочестия, пиетизма; мы встречаем ханжей, изуверов, строгих исполнителей внешних правил и обрядов, но также без внутреннего благочестия, большей частью хладнокровных к делу религии, исполняющих внешнею сторону по привычке, мало отдающих себе отчёта, почему это делается, и, наконец, в высшем, так называемом классе, лиц мало верующих, или и совсем не верующих, не вследствие какого-нибудь мысленного труда и борения, а по увлечению, потому, что им кажется неверие признаком просвещения. Истинно благочестивые натуры составляют исключение, и благочестие, и духовная созерцательность у них — признаки не народности, не общего натуре народного, а их собственной индивидуальной особенности”.¹²

Оскільки Нечуй-Левицький у своєму творі намагався створити не індивідуальний образ росіянина Воздвиженського, а навпаки — відтворити певний колективний тип — то в ньому втілюється весь “набір” негативних рис, пов’язаних з релігією. Про жодне внутрішнє благочестя тут немає мови. Воздвиженський, тільки з’явившись у Києві, порушує спокій своїх сусідів по кімнаті ревним виконанням зовнішнього обряду, він ночами довго молиться, голосно б’ється головою об підлогу й доносить начальству на студентів, які в піст їдять скоромне. Потім його трохи “попускає”, але чим ближче до випуску, тим “набожнішим” стає Воздвиженський: “Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуватися в лавру, в пещери, щоб показати ректорові свою віру. Він ставав в молитвах остеронь, од других окроми, й інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він все хрестивсь, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до неба, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. ...В той час він уже став зовсім іншим чоловіком, не молився Богу вночі. Перед професорами гнув спину, низько кланявся ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багачко дочок. Репутація його йшла все вгору та вгору”.¹³

Він таки домігся свого за допомогою лицемірства та підлабузництва. Помолитись Богові, позалицявшись до дочки “одного київського

протиірея”,¹⁴ він залишився в Києві, а потім вдало одружився, вже не з дочкою бідного служителя церкви, а з донькою багатого купця. Ставши професором, він не перенапружував мозку лекціями (як Дашкович, котрий професорської посади досяг працею й хотів створити власну українську філософську систему). Воздвиженський до лекцій ставився невідповідально й казав, що він професор “Божою милостю і волею начальства”.¹⁵

Особливої уваги заслуговує сімейна тема. Оскільки саме в сім’ї бере початок світогляд людини, й те, як людина буде свою сім’ю, проектується на будову нації. Костомаров звернув увагу на різницю в сімейному устрої українців та росіян. Відзначаючи великий вплив монгольського (східного) начала на формування російської нації з її нахилом до сильної централізації й асиміляції навколишнього середовища, він підкреслює аналогічні риси в організації сімейного устрою росіян.

Костомаров пише: “Стремление к тесному слитию частей, уничтожение личных побуждений под властью общих, ненарушимая законность общей воли, выраженная как бы смыслом тяжёлой судьбы, совпадает в великорусском народе с единством семейного быта, неделимостью семей, общей собственностью... Для Южноруса нет ничего тяжелее и противнее такого порядка, и семьи южнорусские делятся и дробятся, как только у членов их является сознание о потребности самобытной жизни. ...Южнорус тогда почтительный сын, когда родители оставляют ему полную свободу и сами на старости лет подчиняются его воле. ...Правило каждому — своё соблюдается в семействах”.¹⁶

Але для початку хотілося б звернути увагу на відображення любовного почуття в українських та російських піснях, як це робить у своїй роботі Костомаров, оскільки пісня є втіленням душі народу, а кохання є найкращим фундаментом для створення сім’ї (в ідеалі). Костомаров у цій важливій сфері внутрішнього життя будь-якого народу звертає увагу на відмінності між українцями й росіянами, обумовлюючи це особливостями історичного розвитку: “В своём стремлении к созданию прочного, осязаемого, осязаемого тела для признанной идеи великорусское племя показывало всегда и теперь показывает склонность к материальному и уступает южнорусскому в духовной стороне жизни, в поэзии, которая в последнем развивалась несравненно шире, живее и полнее.

В великорусских песнях есть тоска, раздумье, но нет почти той мечтательности, которая так поэтически пленяет нас в южнорусских песнях.

Любовное чувство, обыкновенно душа всякой народной поэзии, в великорусской поэзии редко возвышается над материальностью: напротив в наших оно достигает высочайшего одухотворения, чистоты, высоты побуждения и грации образов. Даже материальная сторона любви изображается с тою анакреонтической гра-

цією, которая скрадывает тривиальность и самую чувственность одухотворяет, облагораживает. Женщины в великорусских песнях редко возвышаются до своего человеческого идеала; редко её красота возносится над матерією; редко влюблённое чувство может в ней ценить что-нибудь за пределами телесной формы; редко высказывается доблесть и достоинство женской души”.¹⁷

Повернемось до твору Нечуя-Левицького. Письменник не має сумніву в незалежності української жінки, він ретельно описує романтичне ставлення до кохання справжніх українців Дашковича та Радюка.

На початку роману прибулих з Тули майбутніх семінаристів приймає митрополит і радить прибиратися добре, йдучи на сватання, не мазати чобіт дьогтем, й не мазати голів смердючою олією, бо місцеві попівни не підуть заміж.

Молоді студенти мріють про майбутніх дружин й обмінюються поглядами на свій майбутній сімейний устрій: “Я тут не женюсь,— говорив серб.— Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом турка під бік шпингунуть і щоб була й патріотка, любила свій край, свою мову й свою віру.

— А мені треба такої,— промовив Дашкович,— щоб уміла господарювати, порядок в домі давати і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіти і філософствувати, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співати”.¹⁸

У Воздвиженського ж зовсім не такий погляд на своє майбутнє щастя, він каже, що в нього жінка “буде ходить навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як читатиму або спатиму, то вона повинна завмерти на той час і заморить все в домі. ... Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було впору, завчасу...”¹⁹

Але не так сталося, як гадалося. Одружившись з доньками київського купця Сухобруса, молоді люди отримали не тільки гарну спадщину, а й самостійних та незалежних дружин. І якщо Воздвиженський напочатку ще намагався влаштувати сімейне життя за власним ідеалом, то з часом, пересвідчившись у тому, що його дружина не лише вправно веде домашнє господарство, але й має неабиякі суто ділові якості, й під час контрактного ярмарку заробила грошей не менше за нього, повністю капітулював, і почав рахуватися з її думкою. Зробити наймичку з Сухобрусівни не вдалося.

Дашкович же, одружившись, також не створив сімейного затишку за моделлю молодості. Він все більше й більше віддаляється від сім’ї в кабінет, демонструючи свою незацікавленість побутовими інтересами.

Якщо для Воздвиженського найголовніше це гроші, матеріальна сторона справи, він бере найактивнішу участь в розподілі спадщини старого Сухобруса, то для Дашковича, як справж-

нього українця, гроші не мають жодного значення. В сімейному житті він надає кожному право вибору. Його дружина не знає ніяких проблем з матеріальною стороною життя, донька Ольга влаштовує власне життя, як вважає за потрібне, інша справа, що красеня й національно свідомого Радюка вона проміняла на сумнівної якості полковника, але вона мала право вибору і ним скористалася.

Втіленням ідеалу українця для Нечуя-Левицького є Павло Радюк. Він красень, що дуже важливо на думку автора, оскільки зовнішність героїв грає суттєву роль у відтворенні їхнього духовного світу. Він є щирим українцем: вдягає лише український національний костюм і розмовляє виключно українською мовою, він, як і Дашкович, надає перевагу духовному над матеріальним, він щиро закохується й абсолютно чесний у своєму коханні, незважаючи на певний внутрішній конфлікт (Павло щирий у своїх почуттях до Галі, потім щирий у своїх почуттях до Ольги, а потім знову до Галі). Він любить українську народну пісню, отже є ідеальним героєм. На жаль, комбінація цих рис продукує лише схематичного, неживого героя, що, власне кажучи, справедливо сказати і про інших персонажів роману Нечуя-Левицького.

На нашу думку, принесення ідей Костомарова в художню тканину роману Нечуя-Левицького не є поодиноким прикладом переходу від живого образу національного типу до змертвілого, автоматизованого стереотипу. Так, українська реалістична традиція в своїй залежності від романтизму успадкувала саме процес стереотипізації, коли замість багатогранного образу з цілою палітрою як позитивних, так і негативних якостей, у творі функціонують мертві схеми з традиційним набором властивостей або дуже хороших, або дуже поганих. Це можна продемонструвати, на прикладі роману Анатолія Свидницького “Люборацькі” або драматургії корифеїв українського театру.

В період зародження модернізму в українській літературі відбувся подвійний процес: з одного боку, намагання відійти од усталених стереотипів, національних також, з другого боку, автоматичне їх перенесення, без заглиблення в суть. До явищ першої категорії можна віднести творчість Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, хоча навіть у цих авторів можна прослідкувати тенденцію до ідеологізації, а відтак до стереотипізації, що завжди позначалося на художній якості. Мова йде насамперед про роман Ольги Кобилянської “Апостол черні” та про драму Лесі Українки “Бояриня”. Володимир Винниченко так само вдавався до певних кліше, але оскільки йому менше за все йшлося про ідеологізацію, то його кліше сприймалися, як засіб концентрування уваги на моральних експериментах.

Зі встановленням тоталітарного режиму відбулася канонізація соціалістичного реалізму як

єдиного можливого шляху розвитку літератури. І це спричинило повернення назад до канонів та кліше народницького реалізму. Досвід модернізму був закреслений, у літературних творах знов замість живих образів почали функціонувати мертві схеми. Наприклад, класичний для соцреалізму роман Олеся Гончара “Собор” побудований виключно на використанні стереотипних кліше і, попри великий резонанс у суспільстві в 60-ті роки, має досить низький художній рівень.

Зараз відбувається нова хвиля модернізації літератури, її оновлення. З розпадом Радянського Союзу в літературі почав зароджуватись постколоніальний дискурс, спрямований на остаточне вивільнення з-під влади давно усталених у

суспільстві стереотипів. Цю лінію в сучасній літературі репрезентує насамперед Ю. Андрухович з романами “Рекреації” і “Московіада” та інші представники літератури 80-их — 90-их років. Тим часом навіть у найновішій українській літературі є автори, що послуговуються стереотипами, котрі ведуть своє начало від праці Костомарова та романів Нечуя-Левицького. Найчастіше вживання стереотипів несвідоме чи напівсвідоме. Дія стереотипів руйнівна щодо художності. Власне ніщо так не вбиває літературу як стереотипізація. Тому аналіз стереотипів, — національних, соціальних, психологічних, статевих, формальних, тобто суто літературних, є, на нашу думку, найкращим способом їх подолання.

Примітки

¹ Літературознавчий словник-довідник.— Київ, 1997.— С. 686.

² Дзюба І. Взаємодія двох культур і стереотипи її реценції. /Між культурою і політикою.— Київ, 1998.— С. 38.

³ Нечуй-Левицький І. Хмари / Твори в 2-х томах, том 1.— Київ, 1985.— С. 605.

⁴ Там само.— С. 605.

⁵ Костомаров Н. Две русские народности.— Киев — Харьков, 1991.— С. 12—13.

⁶ Нечуй-Левицький І. Хмари / Твори в 2-х томах, том 1.— Київ, 1985.— С. 107.

⁷ Там само.— С. 105.

⁸ Там само.— С. 105.

⁹ Костомаров, Н. Две русские народности.— Киев — Харьков, 1991.— С. 47.

¹⁰ Нечуй-Левицький І. Хмари / Твори в 2-х томах, том 1.— Київ, 1985.— С. 173.

¹¹ Костомаров Н. Две русские народности.— Киев — Харьков, 1991.— С. 47—48.

¹² Там само.— С. 58.

¹³ Нечуй-Левицький І. Хмари / Твори в 2-х томах, том 1.— Київ, 1985. С. 130—131.

¹⁴ Там само.— С. 135.

¹⁵ Там само.— С. 172.

¹⁶ Костомаров Н. Две русские народности.— Киев — Харьков, 1991.— С. 61—62, 63.

¹⁷ Там само.— С. 51, 52—53.

¹⁸ Нечуй-Левицький І. Хмари / Твори в 2-х томах, том 1.— Київ, 1985. С. 111.

¹⁹ Там само.— С. 112.

RESUME

Tetiana Dziadevych's article is devoted to the analysis of the emergence and transformation of national stereotypes in the Ukrainian literature of 19th—20th centuries. The author researches the process of transition from the national types outlined by Mykola Kostomarov “Dve Ruskie narodnosti” to national stereotypes used by Ivan Nechui-Levytsky in the novel “Khmary”.